

ШКАБКО С. І.,
студент Інституту післядипломної освіти
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.12:342.3

ФОРМА ПРАВЛІННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМИ ДЕРЖАВИ ТА ОСНОВНА КАТЕГОРІЯ ДЕРЖАВОЗНАВСТВА

У статті проаналізовано розвиток форми державного правління в теоретико-правовій думці, визначено основні дефініції поняття та місце в структурі державного механізму.

Ключові слова: форма держави, форма правління, підхід, ознаки.

В статье проанализировано развитие формы государственного правления в теоретико-правовой мысли, определены основные дефиниции понятия и место в структуре государственного механизма.

Ключевые слова: форма государства, форма правления, подход, признаки.

The article analyzed the development of forms of government in the theoretical and legal thoughts, determined main definitions of concept in the structure of the state mechanism.

Key words: form of state, form of government, approach, features.

Вступ. Поняття форми держави розкриває взаємозв'язок між окремими аспектами держави, дає базис для визначення поняття «держави» та включення її в цілісну теорію, систему понять. При цьому провідним елементом форми держави виступає форми правління, адже держава в організаційному плані виступає як система органів, кожен із яких певним чином пов'язаний із державою в цілому та іншими державними органами.

Форма правління, як і держави загалом, є багатозначним явищем, тому й досліджується великою кількістю суспільних наук, зокрема філософією та історією. При цьому вивчення форми правління здійснюється в різних площинах та аспектах. Дослідження про поширені у світі моделі організації державної влади мають не лише теоретичну цінність, що дозволяє скласти цілісне уявлення про сучасний стан тієї чи іншої державності, але й несуть практичне навантаження, з'ясовуючи закономірності та тенденції розвитку державного механізму.

Постановка завдання. Дослідити розвиток теоретичної складової поняття «форма державного правління», визначити місце форми правління в функціонуванні державного механізму.

Результати дослідження. Форми правління ніколи не були та не залишаються константними. Під впливом різних факторів (політичних, економічних, ідеологічних) вони завжди змінювались та еволюціонували, постійно змінювались уявлення про них. Дослідження феномену держави завжди було пов'язане із численними протиріччями щодо його поняття, змісту, форми тощо, однак цей напрям у сучасній загальній теорії держави не тільки не втратив своєї актуальності та цінності, але й потребує подальшої розробки та аналізу. Як справедливо зауважує М.І. Байтін, «чим активніше виявляє себе в цій галузі наукова думка, тим більше виникає нових складних, тісно пов'язаних із життям питань, що мають істотне теоретичне і практичне значення, але поки що не достатньо досліджені» [2, с. 5].

У теоретичній думці Стародавньої Греції та Стародавнього Риму мислителі висловлювали інколи надто суперечливі думки та судження з приводу того, що слід розуміти під фор-

мою держави та які існують її різновиди. Стародавні греки не випадково наголошували на значенні форми. Зокрема, Платон відводив формі визначальну роль, адже сама ідея держави невід'ємна від її форми. Традиції давньогрецької думки в дослідженні форм держави розвивалися також у Стародавньому Римі. При цьому слід мати на увазі, що термін «держава» є доволі новим і в античній літературі не використовувався. У греків держава мала назву поліс і, таким чином, була тотожна місту. Коли ж йшлося про держави з великою територією, їх називали сукупністю мешканців. У римській термінології держава позначалася як *civitas* – співтовариство повноправних громадян, або *res publica* – суспільна справа, належна всьому народу. З поширенням кордонів держави далеко за межі міста-полісу її почали називати *imperium* – за найменуванням влади верховних магістратів (насамперед сенаторів і диктаторів), що поширювалася на всю завойовану територію. Тому під час звернення до перекладів творів античних філософів слід робити «поправку» на відмінність термінології [6, с. 149–154]. Як не дивно це може звучати зараз, але для давньоримських авторів, зокрема Полібія та Цицерона, монархія була різновидом республіки, тобто однією з форм держави.

Термін «*res publica*» у значенні «спільна, всенародна справа» використовувався аж до XVII ст., у тому числі й у феодальних монархіях. При цьому в продовження римських традицій принцип «*res publica*» («служіння загальному благу») був однією із засад діяльності монархів у Франції та Англії. Сам термін «монарх» не містив вказівки на певну форму правління, а був загальною назвою глави держави, оскільки його повноваження, на відміну від інших, виконувалися ним одноосібно та ні з ким не ділилися.

Варто зазначити, що відсутність терміна «держава» позначилося на багатьох творах класичної політико-правової думки, ускладнило їх переклад сучасними мовами та досі вносить елемент непорозуміння під час звернення до проблем еволюції державності. Зокрема, трактат Платона, що традиційно називається у вітчизняній літературі «Державою» [13], має оригінальну назву «Політія». Для давньогрецького мислителя держава – це античний поліс, держава-місто.

Проблема форми держави цікавила стародавніх мислителів переважно з точки зору пошуку ідеальних моделей політико-правової організації суспільного життя. Антична філософія шукала «золоту середину» в усьому, у тому числі й в організації державної влади. При цьому проблеми організації державної влади розглядалися з максимально широких позицій, аналізувалася структура державного механізму, розподіл повноважень між окремими органами державної влади. Зокрема, софісти (Протагор, Гіппій) акцентували увагу на принципах та цілеспрямованості державного володарювання, правомірності, раціональності і справедливості державного ладу [8, с. 45–48], Сократ – на моральних засадах здійснення державної влади, правилах добору на державні посади та ролі правильного виховання, освіти та законів у цьому процесі [8]; Платон – на кількості та особистих якостях осіб, які стоять біля керма держави, законності правління [15].

Водночас слід відзначити, що незважаючи на значну увагу мислителів давнини до форм правління, останні залишалися ще багато в чому науково недослідженими. Дійсно, Арістотель не пише нічого про республіку, реальні монархії на початкових етапах були значно обмежені народними зборами або зборами старійшин. Монархію пов'язували лише з виконанням військових функцій. Інститут монархії не відзначався особливою розробленістю й в початковий період феодалізму, оскільки був пов'язаний із крупною земельною власністю, відчував вплив роздробленості або досить жорстке обмеження станово-представницькими установами.

Протягом багатьох століть політико-правова теорія продовжувала свій поступ, прагнути виокремити найбільш головне у формах держав, описати, проаналізувати, оцінити та за можливістю спрогнозувати їхній подальший розвиток. Проте в епоху середньовіччя головна увага почала приділятися співвідношенню світської влади із церковною. Період остаточного оформлення наукових уявлень про форму правління та її різновиди співпав із розквітом монархії – це рубіж Нового часу. Саме тоді з усією чіткістю проявилися відмінності монархії від республіканської форми правління, були виокремлені найважливіші її різновиди: монархія абсолютна (необмежена) і конституційна (обмежена народним парламентом)). У працях Дж. Го-

ббса, Ш.Л. Монтеск'є, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, О.М. Радищева та багатьох інших мислителів того часу були зроблені спроби узагальнити й систематизувати знання про форми правління, віднайти глибинні засади їх виникнення й розвитку.

Однак справжній розквіт політико-правових учень про форми правління припадає на XIX ст., коли британська, французька й німецька конституційно-правові школи наповнили це поняття чітким юридичним змістом. Саме завдяки їхнім напрацюванням поняття «форма правління» було запроваджене до вітчизняного державознавства та швидко увійшло до широкого вжитку. Майже до середини XX ст. воно застосовувалося в синонімічній парі з терміном «форма державного устрою» і за своїм змістом було близьким до сучасного «форма держави». Найбільш істотний вплив на розвиток державно-правової доктрини з проблем форми правління здійснили праці Г. Слілінека, особливо його «Загальне вчення про державу», яке стало настільною книгою для багатьох поколінь державознавців. Цей автор одним із перших дійшов висновку про те, що «питання про форми держави тотожне з питанням про правові відмінності конституцій» [6, с. 89].

У дореволюційній літературі, присвяченій теоретичним основам державності, основна увага приділялася засадничим принципам, покладеним в основу кожної з головних форм правління, – монархії та республіки. Найбільш істотними в цьому питанні були роботи О.С. Алексєєва, І.О. Ільїна, М.І. Палієнка, К.Н. Соколова, І.Л. Солоневича, Л.О. Тихомирова, В.М. Устинова [16, с. 115], у яких увага вчених дедалі частіше спрямовувалась на зарубіжний досвід функціонування республіканських установах.

Радянська правова школа зробила внесок у концепцію форми правління у вигляді класового підходу та суто партійної оцінки з точки зору формаційної типології держав. Серед факторів, що зумовили цю конкретну форму держави, першочергове значення визнавалося за співвідношенням класових сил, боротьбою класів [11, с. 233]. Позитивну оцінку отримували тільки ті форми правління, які існували в межах соціалістичного типу державності, або принаймні ті перехідні моделі, які супроводжували національно-визвольні рухи в період руйнації колоніальної системи. Водночас був значно розширений предмет дослідження форм правління: радянських державознавців цікавили не тільки суто зовнішні, юридичні ознаки тих чи інших моделей, але й фактори, що впливали на їх встановлення та розвиток. У підсумку робився висновок, що сутнісні риси тієї чи іншої форми не можна зрозуміти та пояснити, відволікаючись від характеру тих виробничих відносин, які склалися на цьому етапі історичного розвитку. При цьому бралось до уваги й те, що економічний лад суспільства, визначаючи всю надбудову в цілому, характеризує форму держави тільки в кінцевому підсумку, відбиваючись у його змісті.

Незважаючи на фундаментальний характер проблем щодо форми правління та її гостру актуальність для практики радянського будівництва, перші монографічні дослідження із цих питань побачили світ тільки наприкінці 60-х рр. XX ст. Маються на увазі насамперед змістовні праці В.С. Петрова [12]. Зокрема, форму держави у філософському значенні він розумів як «специфічну політичну організацію суспільства», а в юридичному – як «спосіб організації політичної влади пануючих класів і відображення цього змісту зовні» [12, с. 99]. На думку автора, форма держави характеризується способами організації верховної, суверенної влади, принципами її взаємовідносин з іншими органами держави, з населенням та її складовими частинами, методами здійснення політичної влади в державі.

Саме з прізвищем В.С. Петрова пов'язаний початок гострої наукової дискусії щодо внутрішньої та зовнішньої форми держави, яка продовжувалась серед радянських теоретиків аж до кінця 80-х рр. XX ст. Під внутрішньою формою держави він розумів «відображення організаційно-політичних принципів здійснення влади, іманентних цьому історичному типу держави», а під зовнішньою формою – «організацію верховних органів влади, правові способи їх зв'язку між собою та населенням» [12, с. 115]. Цю тему підхопили провідні радянські теоретики й державознавці. Зокрема, в інтерпретації А.М. Вітченка внутрішня форма держави – це організаційна будова державного механізму, спосіб зв'язку між ланками виконавчо-розпорядчих органів, взаємовідносини їх із представницькими органами влади та населенням, а зовнішня

форма – правове оформлення складових частин держави шляхом конституційних та інших нормативно-правових актів [3, с. 127].

Своєрідну точку зору із цієї проблематики висловлював того часу Л.А. Каск, розглядаючи державу як складну соціальну систему у двох аспектах: статичному й динамічному. За підходу до держави як статичної системи змістом держави він вважав механізм, а його структуру – формою. При цьому під структурою він розумів способи зв'язку між органами, їх підпорядкованість, розподіл компетенції тощо або те, що охоплюється поняттям форми правління та форми державного устрою та становить зовнішню форму держави [9, с. 12–14].

Позиція Л.А. Каска була піддана критиці багатьма фахівцями, у тому числі й знаним українським теоретиком держави та права О.В. Суриловим, який зауважував, що структуру держави не можна зводити виключно до її внутрішньої чи зовнішньої форми, оскільки вона (структура) включає в себе не тільки способи зв'язку між державними органами, але й сукупність цих органів. Він стверджував, що форма держави має триєдиний характер і реалізується в її механізмі, формі правління та формі державного устрою [17, с. 162–163].

Від загальної проблематики форми держави увага радянських дослідників закономірно переходила до її елементного складу. До 60-х рр. XX ст. форму держави розглядали у вузькому й широкому сенсі. При цьому під формою держави у вузькому сенсі було прийнято вважати саму форму правління, а в широкому – форму правління та форму державного устрою [16, с. 18]. Для радянського державознавства та юридичної науки 60-70-х рр. традиційним було уявлення про форму держави як інститут, що складається з форми правління та форми державного устрою. У більш пізній період (аж до сьогодні) у науковій літературі утвердилася думка, згідно з якою форма держави складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та державного (політичного) режиму. У 80-х рр. Л.П. Рожковою була висловлена думка, що під формою держави доцільно було б розуміти насамперед форму правління, а форму державного устрою розглядати як конкретизуючу ознаку, що дозволяла б додатково класифікувати форми держави в межах основних класифікаційних розрядів [14, с. 96–100]. Однак ця пропозиція не отримала підтримки серед наукової спільноти, тому тричленна концепція форми держави (форма правління – форма державного устрою – форма політичного режиму) залишається домінуючою в сучасній теорії держави та права.

Поняття «форма держави», що використовується в сучасній вітчизняній юридичній науці, дозволяє розглядати державу як системну цілісність, що складається з окремих елементів, залежних один від одного. Ці елементи вказують на те, ким і як формується державна влада, як вона розподіляється на території держави та якими методами здійснюється. Провідна роль у структурі форми держави, на переконання переважної більшості фахівців, належить формі правління. Більше того, це єдиний елемент, наявність якого в структурі форми держави не викликає сумнівів у науковій спільноті.

Форма держави в цілому та форма правління зокрема є результатом об'єктивації політичних відносин і частиною політичної культури суспільства, спираючись на його історичний досвід. Д. Юм зазначав із цього приводу: «Встановлена система правління має безмежну перевагу саме через ту обставину, що вона вже встановлена, оскільки основною масою людства керує авторитет, а не розум, і ніколи не надає ваги тому, що не має рекомендації минулого. Тому втручання в цю справу або проведення експериментів на основі лише довіри до якихось гаданих міркувань або до філософії ніколи не буде ознакою мудрого правителя, який шанобливо ставить до того, що має на собі сліди минулого. І хоча такий правитель може спробувати здійснити деякі вдосконалення на благо суспільства, усе ж він прилаштує свої нововведення, наскільки це буде можливо, до старої споруди і повністю збереже головні колони та опори існуючого ладу» [22, с. 98].

У радянській науковій літературі було сформульовано чимало визначень форми правління. Загалом позиції вітчизняних учених, висловлені щодо цього питання, можна розподілити на дві групи. Прихильники першого підходу, який можна умовно назвати «вузьким», зводили зміст форми правління до питання про організацію верховної, суверенної влади в державі. Вони традиційно визначали цей елемент форми держави як організацію державної

влади, що характеризується її формальним джерелом, або як організацію вищих органів державної влади, порядок їх створення [4, с. 130], а також принципи взаємовідносин між особою та з населенням. Інша група авторів дотримувалася більш широкого підходу на форму правління, розглядаючи її як організацію держави, яка включає в себе не тільки організацію верховної влади, але й порядок утворення державних органів, взаємовідносини між їх різними ланками [16, с. 19].

Значна увага дослідженню форм держави приділяється в сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі. Однак серед авторів-сучасників немає єдиного погляду й уявлення про поняття, види та зміст форм держави, що свідчить про проблемний характер цього питання [17].

Щодо зарубіжної юридичної літератури, то в роботах із конституційного права США, Канади, Великобританії, Франції політологічні аспекти проблеми доволі часто переважають над власне юридичними, що призводить до «розмивання» юридичних конструкцій, запровадження значного числа синонімічних понять. Крім того, у країнах англосаксонської правової системи термін «форма правління» вживається здебільшого для характеристики не державного механізму, а моделі місцевого самоврядування. На відміну від західноєвропейських й особливо північноамериканських дослідників цього питання вітчизняні науковці аналізують форми правління із чітких юридичних позицій, не переобтяжених політологічними, соціально-психологічними та іншими «нашаруваннями».

При цьому слід мати на увазі, що в науковій літературі існують два «крайні» підходи до поняття форми правління: вузький і широкий. З точки зору вузького підходу (А.О. Мішин) поняття форми правління «залежить від організації верховної державної влади, точніше від визначення правового положення вищого органу державної влади – глави держави» [4, с. 130]. Подібну позицію займає й білоруський дослідник М.Ф. Чудаков, який пише, що під формою правління найчастіше розуміють устрій вищої державної влади, тип головування в цій державі [21, с. 216]. Прихильниками «вузького підходу» до тлумачення форми правління в новітніх публікаціях за цією проблематикою виступають І.Д. Хутінаєв [18], В.І. Червонюк і А.Г. Варнавський [19]. Однак, як слушно зазначає В.С. Чиркін, «дійсно, форма правління не вичерпується становищем однієї особи (під час класифікацій слід урахувувати різні взаємовідносини глави держави з парламентом та урядом), але, будучи формою управління державою, вона не може охоплювати все політичне середовище» [20, с. 139].

Подібна лаконічність об'єктивно заважає повному й цілісному розумінню форми держави як складного політико-правового явища. Тому деякі автори намагаються розширити визначення форми правління шляхом певної «транскрипції» поняття «організація верховної влади». У питанні про зміст форми правління сьогодні домінуючою є поміркована позиція, згідно з якою до цього поняття включають порядок формування та правовий статус не тільки глави держави, але й інших вищих органів державної влади, взаємовідносини цих органів між собою та населенням. Так, на думку Ю.І. Лейбо, форма правління – це «той елемент форми держави, який розкриває організацію верховної державної влади, правовий статус вищих органів держави, принципи взаємовідносин між ними, участь громадян в обранні цих органів» [10, с. 116].

У деяких сучасних працях простежуються спроби формалізації елементів форми правління та їх системного викладення. Зокрема, К.В. Арановський вважає, що форми правління розрізняються за п'ятьма критеріями: юридичне джерело суверенітету; повноваження та політична роль представницького органу влади; склад повноважень і політична роль глави держави; умови відповідальності глави держави; тип політико-правового зв'язку між державою й особою (громадянство чи підданство оформлює відносини між державою і політично правоздатними особами) [1, с. 154–155]. Оцінюючи ту чи іншу форму правління, слід брати до уваги структуру, порядок формування, компетенцію та взаємовідносини не тільки глави держави, парламенту й уряду, але й інших органів держави, яким згідно з конституцією належить державна влада чи які здійснюють її на практиці.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що форма правління – це провідний елемент форми держави, що становить собою систему юридичних параметрів, які характеризу-

ють інституціонально-функціональну організацію державної влади (форму володарювання) та конкретну організаційну модель її здійснення (форму управління чи врядування). Водночас форма правління виступає одним з основних понять державознавства, оскільки характеризує найбільш суттєві ознаки держави, серед яких можна виділити такі: джерело та носій суверенітету; загальна система суспільних інститутів, через які здійснюється державна влада; порядок формування державно-владних інститутів, способи їх легітимації; правовий статус цих інститутів, їхні функції та компетенція; організаційні форми врядування; характер взаємовідносин між інститутами державного володарювання, а також між ними та населенням.

Список використаних джерел:

1. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран : [учеб. пособие] / К.В. Арановский. – М. : ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 488 с.
2. Байтин М.И. Государство и политическая власть / М.И. Байтин. – Саратов : Изд-во Саратов. Ун-та, 1972. – 239 с.
3. Витченко А.М. Теоретические проблемы исследования государственной власти / А.М. Витченко. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1982 – с.127
4. Государственное право буржуазных и развивающихся стран : [учебник] / под. ред. А.А. Мишина, Г.В. Барабашева. – М. : Юрид. лит., 1989. – 382 с.
5. Денисов А.И. Сущность и формы государства / А.И. Денисов. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – 252 с.
6. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Изд. Центр Пресс, 2004. – 752 с.
7. Ильин И.А. О монархии и республике / И.А. Ильин // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 108–151.
8. История политических и правовых учений : [учебник] / под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001 – 722 с.
9. Каск Л.И. Функции и структура государства / Л.И. Каск. – Л. : ЛГУ, 1969. – 65 с.
10. Лейбо Ю.И. Формы государства в зарубежных странах / Ю.И. Лейбо // Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / под ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. – 2-е изд., перераб. – М. : Норма, 2008. – 832 с.
11. Марксистско-ленинская общая теория государства и права: основные институты и понятия / С.Н. Брагусь, В.Е. Гулиев, А.И. Денисов, В.П. Казимирчук. – М. : Юрид. лит., 1970. – 624 с.
12. Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства / В.С. Петров. – М. : Наука, 1971. – 163 с.
13. Платон. Держава / Платон. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
14. Рожкова Л.П. О понятии формы государства / Л.П. Рожкова // Вопросы теории государства и права. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1983. – № 2. – С. 96–100.
15. Сафонов В.Н. Политические взгляды Платона / В.Н. Сафонов // Социально-политический журнал. – 1998. – № 3. – С. 198–199.
16. Серьогіна С.Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики / С.Г. Серьогіна. – Х. : Право, 2011. – 764 с.
17. Сурилов А.В. Теория государства и права : [учеб. пособие] / А.В. Сурилов. – К. ; О. : Выща школа, 1989. – 439 с.
18. Хутинаев И.Д. Институт президентства и проблемы формы государства / Д.Н. Хутинаев. – М, 1994. – 435 с.
19. Червонюк В.И. Форма правления и разделение властей: конституционно-правовые взаимосвязи / В.И. Червонюк, А.Г. Варнавский // Социально-экономические явления и процессы. – 2010. – № 3 (19). – С. 296–301.
20. Чиркин В.Е. Основы сравнительного государствоведения / В.Е. Чиркин. – М. : Издательский дом Артикул, 1997. – 352 с.
21. Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. Пособие / М.Ф. Чудаков. – Минск : Новое знание, 2001. – 576 с.
22. Юм Д. Идея совершенного государства / Д. Юм // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли / под ред. М.А. Абрамова. – М. : Мысль, 1995. – 463 с.

